

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Παρασκευή Α. Θεοφίλου*

Περίληψη

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα και πιο ενδιαφέροντα κεφάλαια της κοινωνικής ψυχολογίας. Με τον όρο "κοινωνικές αναπαραστάσεις" εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα προσλαμβάνουν την κοινωνική πραγματικότητα και επιδρούν σ' αυτήν. Οι αναπαραστάσεις αυτές είναι απαραίτητες στην καθημερινή μας ζωή, στις σχέσεις που εγκαθιδρύουμε με τους άλλους, στην επικοινωνία και γενικότερα στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι επιστήμονες έχουν κατά καιρούς μελετήσει το φαινόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όπως ο Moscovici που μελέτησε την κοινωνική αναπαράσταση της ψυχανάλυσης. Στη συγκεκριμένη μελέτη προσπαθήσαμε να δούμε τις αναπαραστάσεις του κόσμου για τους μετανάστες και το φαινόμενο της μετανάστευσης γενικότερα, μέσα από ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις. Τα αποτελέσματα έδειξαν μια αρνητική εικόνα απέναντι στη μεταναστευτική κίνηση που διαφοροποιείται όμως ανάλογα με τη χώρα προέλευσης των μεταναστών.

Εισαγωγή

«Όλες οι ανθρώπινες σχέσεις, είτε αναφέρονται στο διατομικό επίπεδο, είτε αφορούν τις σχέσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων ομάδων της κοινωνίας μας, προϋποθέτουν την ύπαρξη των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Όταν, για παράδειγμα, συναντάμε κάποιον, όταν βρισκόμαστε σε μία συγκέντρωση, όταν αναφερόμαστε σε κάποιον πολιτικό ηγέτη, όταν ασκούμε κριτική στην οικονομική πολιτική της μίας ή της άλλης κυβέρνησης, ενεργοποιούμε ορισμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις: έχουμε δηλαδή ορισμένες προκατασκευασμένες ιδέες, εκφράζουμε κάποιες προσδοκίες, ανάγουμε τη σκέψη μας και την κρίση μας σε ορισμένα διανοητικά σχήματα, αναφερόμαστε στη "γνώση" που έχουμε για τη συγκεκριμένη ομάδα ή κοινωνική κατηγορία» (Παπαστάμου, 1989, σ.416).

Στη συγκεκριμένη μελέτη, γίνεται προσπάθεια διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνουν την έννοια της μετανάστευσης τα άτομα που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις καθώς επίσης και μελέτης των απόψεων, των γνώσεων και των στάσεων, που εκδήλωσαν τα υποκείμενα. Το θέμα της μετανάστευσης επιλέχθηκε ως επίκαιρο, στα πλαίσια που αφορά σχεδόν όλο τον κοινωνικό πληθυσμό.

* Η συγγραφέας εργάζεται ως κοινωνική λειτουργός στο Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο Μελισσίων Α.Φ.ΛΕΜΙΓΚ. Είναι πτυχιούχος του τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.

Πριν προχωρήσουμε στη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα και τα αποτελέσματα αυτής, θα δώσουμε συνοπτικά ορισμένους εννοιολογικούς προσδιορισμούς του όρου μετανάστευση καθώς και τα αίτια της μετανάστευσης.

Δημογράφοι, οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι, προσανατολισμένοι στη νεοκλασική ή μαρξιστική θεωρία, έδωσαν διαφορετικούς ορισμούς της μετανάστευσης.

Κατά το διάσημο Γάλλο δημογράφο A. Sauvy, μετανάστευση σημαίνει, κάθε μετακίνηση μεγάλου αριθμού ατόμων - εκτός βέβαια των στρατιωτικών μονάδων - ανεξάρτητα από τους λόγους και τα κίνητρα που την προκάλεσαν.

Ο κοινωνιολόγος Eisenstadt ορίζει την μετανάστευση ως φυσική μετάβαση ενός ατόμου ή μιας ομάδας από μία κοινωνία σε μια άλλη. Η μετάβαση αυτή συνήθως συνεπάγεται την εγκατάλειψη ενός κοινωνικού περιβάλλοντος και την εγκατάσταση σ' ένα διαφορετικό. Οι Castles και Kosack αναφέρουν ότι, ο όρος μετανάστευση σημαίνει κυρίως μεταφορά ενός πολύτιμου οικονομικού μέσου, της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες. Οικονομικό ορισμό της μετανάστευσης δίνει και ο οικονομολόγος Bohning, λέγοντας ότι, η μετανάστευση συνεπάγεται μετακίνηση του συντελεστή παραγωγής εργασίας από την περιοχική αναχώρησης στην περιοχική άφιξης» (Πουλοπούλου, 1986, σ. 20).

Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, ορίζει ως μετανάστευση, κάθε μετακίνηση μιας ορισμένης διάρκειας στο εξωτερικό, εκτός, βέβαια, των τουριστικών ταξιδιών, και κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε "μόνιμους" και "προσωρινούς" μεταναστεύοντες. "Μόνιμοι" μετανάστες χαρακτηρίζονται εκείνοι, που ενώ έχουν μόνιμη διαμονή σε κάποια χώρα, μεταβαίνουν για να εγκατασταθούν στο εξωτερικό επί χρονικό διάστημα τουλάχιστον ενός έτους. Οι "προσωρινοί" μετανάστες έχουν μόνιμη διαμονή στη συγκεκριμένη χώρα και μεταβαίνουν στο εξωτερικό, είτε για να εργασθούν, είτε ως ναυτικοί και για χρονικό διάστημα μικρότερο του έτους (Πουλοπούλου, 1986).

Ο Ε. Καβουριάρης, επηρεασμένος από τη μαρξιστική σκέψη, ορίζει ως μετανάστευση, «τη μετακίνηση του προλεταριάτου από τη μια περιοχή σε μια άλλη, με σκοπό τη διάθεση του μόνου εμπορεύματος που κατέχει, της εργατικής δύναμης» (Πουλοπούλου, 1986, σ. 20). Σύμφωνα με τον ορισμό αυτόν, καθοριστικό στοιχείο είναι η κινητικότητα της εργασίας. Ως μετανάστευση συνεπώς, χαρακτηρίζεται οποιαδήποτε μεταφορά εργατικής δύναμης, είτε στο εσωτερικό μιας χώρας, είτε προς το εξωτερικό.

Οι ορισμοί που παραθέτουμε δείχνουν ότι, τα κριτήρια δημογράφων, οικονομολόγων και κοινωνιολόγων είναι διαφορετικά και ότι ο ορισμός της μετανάστευσης δεν εξαρτάται μόνο από την ειδικότητα του ερευνητή αλλά, κυρίως, από τον τρόπο προσέγγισης του θέματος.

Πολιτικοί, Μακροοικονομικοί και Μακροκοινωνιολογικοί Παράγοντες της Μετανάστευσης

Πολιτικές Συνθήκες

Μελέτες ελληνικές και ξένες αναφέρονται στην πολιτική κατάσταση ως αιτία μετανάστευσης: Ήττα σε πόλεμο, ξένη κατοχή, στρατιωτικά πραξικοπήματα, δικτατορίες, διώξεις κ.λ.π. αναγκάζουν

τους κατοίκους μιας χώρας να μεταναστεύσουν, να παραμείνουν στο εξωτερικό μετά το τέλος των σπουδών τους ή εμποδίζουν την παλιννόστησή τους (Πουλοπούλου, 1986).

Μακροοικονομικοί Παράγοντες Απόθνηξης

Ανεργία, υποαπασχόληση, περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης, χαμηλό εισόδημα, άνισα κατανομημένο ανάμεσα σε τομείς, περιοχές και τάξεις, είναι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά των χωρών από τις οποίες προέρχονται οι μετανάστες (Πουλοπούλου, 1986).

Μικροοικονομικοί Παράγοντες Προσέλκυσης-Απόθνηξης Μεταναστών

Οικονομικοί παράγοντες, όπως, η σταθερή και μόνιμη απασχόληση, η καλύτερη αμοιβή εργασίας, οι κοινωνικές παροχές που αποτελούν ουσιώδες συμπλήρωμα της αμοιβής, οι δυνατότητες αποταμίευσης, επηρεάζουν τον υποψήφιο μετανάστη ή παλιννοστούντα στην απόφασή του να μετακινηθεί.

Σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, ο εργάτης μεταναστεύει, γιατί προσδοκά από τη μετακίνησή του περισσότερα οικονομικά οφέλη τα οποία είναι γι' αυτόν ισχυρότερα από τις προσωπικές και οικογενειακές δυσχέρειες που θα αντιμετωπίσει. Αυτή η προσδοκία μπορεί να μην εκπληρωθεί, παραμένει όμως ως βασικό κίνητρο (Πουλοπούλου, 1986).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Στην έρευνα αυτή που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του μαθήματος "κοινωνικές αναπαραστάσεις" του τμήματος ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, συμμετείχαν εθελοντικά 6 υποκείμενα, γυναίκες, που ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία 36-60 ετών. Μία από αυτές, είναι απόφοιτη πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δύο απόφοιτες δευτεροβάθμιας, ενώ τρεις τριτοβάθμιας. Όσον αφορά την επαγγελματική τους ταυτότητα, η μία ασχολείται με αγροτικές δουλειές, η δεύτερη είναι συνταξιούχος δικηγόρος, η τρίτη ασχολείται με τα οικιακά, η τέταρτη είναι εκπαιδευτικός ενώ οι υπόλοιπες δύο, είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι. Οι πέντε από αυτές διαμένουν στην Αθήνα ενώ η έκτη διαμένει στην Κρήτη. Όλες τους είναι έγγαμες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και τα έξι υποκείμενα έδειξαν θετική στάση και απάντησαν με προθυμία στις ερωτήσεις.

Για τη συλλογή των δεδομένων, επιλέχθηκαν ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις σχετικές με το φαινόμενο της μετανάστευσης, που έγιναν στην οικία του κάθε υποκειμένου, τον Ιανουάριο του 2001. Στα υποκείμενα γίνονται 13 ερωτήσεις, οι οποίες αφορούν τις αιτίες της μετανάστευσης, τα είδη μεταναστών, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τις συνέπειες της μετανάστευσης και άλλες. Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν, απομαγνητοφωνήθηκαν και στη συνέχεια έγινε ποιοτική και ποσοτική ανάλυση περιεχομένου.

Στη συγκεκριμένη έρευνα, έχουμε δύο ανεξάρτητες μεταβλητές, το φύλο και την ηλικία των υποκειμένων. Το φύλο έχει δύο τιμές, άνδρας και γυναίκα, και η ηλικία έχει, επίσης, δύο τιμές, 18-35 ετών και 36-60 ετών. Εδώ μελετώνται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις γυναικών ηλικιακής κατηγορίας 36-60 ετών για το φαινόμενο της μετανάστευσης. Η εξαρτημένη μεταβλητή του πειράματος είναι η κοινωνική αναπαράσταση της μετανάστευσης.

Η κάθε συνέντευξη διαρκεί 30' λεπτά κατά μέσο όρο.

Οι υποθέσεις που διατυπώνονται παρακάτω βασίζονται στη βιβλιογραφική μελέτη και τις συνευρέξεις.

- Η γενική εικόνα για τους μετανάστες είναι αρνητική.
- Η γνώμη τους διαφοροποιείται ανάλογα με τη χώρα προέλευσης των μεταναστών.
- Συνδέουν την αύξηση της εγκληματικότητας στη χώρα μας με τους Αλβανούς.
- Θεωρούν ότι καταλαμβάνουν εργασιακές θέσεις σε βάρος των Ελλήνων.
- Θεωρούν ότι οι μετανάστες πρέπει να έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, παρ' όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά, που τους καταλογίζουν.
- Οι περισσότεροι, παρ' όλο που τους κατηγορούν ότι "παίρνουν" τις δουλειές από τους Έλληνες, τους χρησιμοποιούν ως φτηνά εργατικά χέρια.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

(Τα αριθμητικά στοιχεία 1 και 0 αναφέρονται στην ύπαρξη ή μη απάντησης αντίστοιχα από το κάθε υποκείμενο)

Πίνακας 1: Σχόλια για την εξάπλωση της μετανάστευσης στην Ελλάδα						
ΣΧΟΛΙΑ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.
Αύξηση των μεταναστών	1	1	1	1	1	1
Δημιουργία οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων	0	0	0	0	0	1
Προσαρμογή των αναγκών της ελληνικής κοινωνίας στο σκηνικό της μετανάστευσης	0	0	0	0	0	1

Στον πίνακα 1, σχολιάζοντας τα υποκείμενα, την εξάπλωση του φαινομένου της μετανάστευσης στην Ελλάδα, φαίνεται ότι, και τα έξι συμφωνούν με το ότι υπάρχει αύξηση των μεταναστών στη χώρα μας. Το τελευταίο, μάλιστα, υποκείμενο κάνει λόγο για δημιουργία οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων αλλά και για το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία καλείται να προσαρμόσει τις ανάγκες της στο σκηνικό της μετανάστευσης.

Πίνακας 2: Είδη μεταναστών						
ΕΙΔΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.
Διάφορα είδη	1	1	1	0	0	0
Οικονομικοί μετανάστες	1	1	1	1	1	1

Θρησκευτικοί μετανάστες	1	0	0	0	0	0
Πολιτικοί μετανάστες	0	1	1	1	1	1
Παλινοστούντες	0	0	0	0	1	0
Πρόσφυγες	1	1	1	1	0	0

Στον παραπάνω πίνακα περιγράφονται τα είδη των μεταναστών. Αναλυτικότερα, αναφέρεται ότι υπάρχουν διάφορα είδη, όπως, οι οικονομικοί μετανάστες, οι θρησκευτικοί, οι πολιτικοί μετανάστες και οι πρόσφυγες. Από ένα υποκείμενο αναφέρονται και οι παλινοστούντες, τα άτομα δηλ. που είχαν φύγει από την Ελλάδα για διαφόρους λόγους και τώρα επιστρέφουν.

Πίνακας 3: Αίτια μετανάστευσης						
ΛΟΓΟΙ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.
Οικονομικοί	0	1	1	1	1	1
Πολιτικοί	1	0	1	0	1	1
Προσωπικοί	1	0	0	0	0	0
Θρησκευτικοί	1	0	0	0	0	0
Κοινωνικοί	0	0	1	1	1	0
Ανάγκη για διακίνηση των λαών	0	0	0	0	0	1

Στον πίνακα 3, παρουσιάζονται οι λόγοι για τους οποίους κάποιος μεταναστεύει. Οι λόγοι, όπως είναι εμφανές, ποικίλλουν. Το οικονομικό πρόβλημα, ως απία μετανάστευσης, αναφέρεται από πέντε υποκείμενα, ενώ οι πολιτικοί λόγοι, από τέσσερα. Η πρώτη ερωτώμενη απάντησε ότι προσωπικοί αλλά και θρησκευτικοί λόγοι μπορούν να ωθήσουν το άτομο προς τη μετανάστευση. Από το τρίτο, τέταρτο και πέμπτο υποκείμενο αναφέρθηκαν και τα κοινωνικά αίτια, ενώ το έκτο, υποστήριξε την ανάγκη για διακίνηση των λαών.

Πίνακας 4: Αίτια μετανάστευσης στην Ελλάδα						
ΑΙΤΙΑ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.
Κοντινή απόσταση από τη χώρα τους	1	1	0	1	0	0
Εύκολη παραβίαση των συνόρων	1	0	1	1	1	0
Η Ελλάδα θεωρείται «φιλή» χώρα	1	0	0	0	0	0

Καλύτερο μέλλον	1	0	0	1	1	0
Καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης	0	0	1	1	1	0
Ελαστική συμπεριφορά των Ελλήνων	0	0	0	1	0	0
Η Ελλάδα αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό για κάποια άλλη χώρα	0	0	0	0	1	1

Στον παραπάνω πίνακα, περιγράφονται τα αίτια μετανάστευσης στη χώρα μας. Τρία υποκείμενα αναφέρουν την κοντινή απόσταση από τη χώρα των μεταναστών και τέσσερα, την εύκολη παραβίαση των συνόρων. Το γεγονός ότι, η Ελλάδα θεωρείται «φίλη» χώρα και η αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος, αποτελούν λόγους μετανάστευσης για το πρώτο υποκείμενο. Την τελευταία άποψη έχουν το τέταρτο όπως και το πέμπτο υποκείμενο. Τρία υποκείμενα επικεντρώνουν την προσοχή τους στις καλύτερες εργασιακές ευκαιρίες, ως αίτιο μετανάστευσης στην Ελλάδα. Μία από τις ερωτηθείσες, υποστηρίζει ότι, η ελαστική συμπεριφορά των Ελλήνων αποτελεί αίτιο μετανάστευσης στη χώρα μας. Τέλος, οι δύο τελευταίες υποστηρίζουν ότι, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, η Ελλάδα αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό για κάποια άλλη χώρα.

Πίνακας 5: Επάρκεια υποδομής της Ελλάδας για την υποδοχή μεταναστών

ΥΠΟΔΟΜΗ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Καταλληλότητα υποδομής	0	1	1	0	1	0
Βελτίωση υποδομής τα τελευταία χρόνια	1	0	0	0	0	0
Ανεπάρκεια λόγω αύξησης των μεταναστών	0	1	0	1	0	1
Έλλειψη κατάλληλης παιδείας των Ελλήνων	0	0	1	0	0	0
Λήψη μέτρων για ένταξη μεταναστών (ίδρυση Κέντρων)	0	0	1	0	0	0
Μη ύπαρξη μεταναστευτικής πολιτικής	0	0	0	0	1	0

Ο πίνακας 5, μελετά την επάρκεια υποδομής της ελληνικής κοινωνίας για την υποδοχή μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, τρία από τα έξι υποκείμενά μας θεωρούν ότι, σε γενικές γραμμές, η υποδομή στην Ελλάδα είναι κατάλληλη για να υποδεχτεί τους μετανάστες. Βέβαια, υποστηρίζουν ότι λόγω της αύξησης των μεταναστών και της έλλειψης κατάλληλης παιδείας από μέρους των Ελλή-

νων, η κατάσταση θα μπορούσε να είναι καλύτερη. Το τρίτο υποκείμενο, δεν παραλείπει να κάνει και προτάσεις για την αποτελεσματικότερη υποδοχή των μεταναστών, όπως, την ίδρυση Κέντρων για τους ίδιους. Το πρώτο υποκείμενο, αναφέρει ότι, παλαιότερα η υποδομή στην Ελλάδα δεν ήταν επαρκής. Έχει, όμως, βελτιωθεί τα τελευταία χρόνια. Το πέμπτο υποκείμενο, κάνει λόγο για τη μη ύπαρξη μεταναστευτικής πολιτικής.

Οι παρακάτω πίνακες περιγράφουν τις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών σε τρία επίπεδα: το κοινωνικό, επαγγελματικό - οικονομικό και πολιτικό. Αναλυτικότερα, στο κοινωνικό επίπεδο το πρώτο υποκείμενο υποστηρίζει, πως οι μετανάστες δεν διατηρούν καλές σχέσεις μεταξύ τους και δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στην ελληνική κοινωνία (συμφωνία με το τρίτο και πέμπτο υποκείμενο). Παρ' όλα αυτά, έχουν ελευθερία στις κινήσεις τους (... "κάνουν ό,τι θέλουν"). Αναφέρει, επίσης, ότι οι μετανάστες είναι "γκετοποιημένοι" και τρέφουν αρνητικά συναισθήματα απέναντι στους Έλληνες. Το δεύτερο υποκείμενο υποστηρίζει, πως οι μετανάστες συναναστρέφονται, κυρίως, μεταξύ τους και πως οι σχέσεις τους με τους Έλληνες περιορίζονται στο επαγγελματικό επίπεδο. Το τρίτο υποκείμενο συμφωνεί με το πρώτο ως προς τις δυσκολίες προσαρμογής των μεταναστών και στο ότι είναι "γκετοποιημένοι". Αναφέρει, ακόμα, την απόρριψη των παιδιών μεταναστών που παρατηρείται στο σχολείο. Το τέταρτο υποκείμενο αναφέρει ότι, το κοινωνικό τους επίπεδο είναι καλό. Το πέμπτο υποκείμενο υποστηρίζει ότι οι Έλληνες βοηθούν τους μετανάστες και ότι οι κοινωνικές συνθήκες είναι καλύτερες απ' ότι σε άλλες χώρες. Τέλος, το έκτο υποκείμενο κάνει αναφορά στην ανετοιμότητα της ελληνικής κοινωνίας να δεχθεί τους μετανάστες και στο ότι κρίνεται αναγκαίος ο μετασχηματισμός της σε πόλη διαπολιτισμική.

Πίνακας 6: Συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών

A. ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΥΣ	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
ΕΠΙΠΕΔΟ						
Όχι καλές σχέσεις μεταξύ τους	1	0	0	0	0	0
Δυσκολίες προσαρμογής	1	0	1	0	1	0
Απόλυτη ελευθερία κινήσεων	1	0	0	0	0	0
Συναναστροφή κυρίως μεταξύ τους	0	1	0	0	0	0
Διατήρηση επαγγελματικών μόνο σχέσεων με τους Έλληνες	0	1	0	0	0	0
Είναι "γκετοποιημένοι"	1	0	1	0	0	0
Αρνητικά συναισθήματα απέναντι στους Έλληνες (π.χ. ζήλια)	1	0	0	0	0	0
Απόρριψη παιδιών μεταναστών στο σχολείο	0	0	1	0	0	0

Καλό κοινωνικό επίπεδο	0	0	0	1	0	0
Παροχή βοήθειας από τους Έλληνες - στήριξη των μεταναστών	0	0	0	0	1	0
Ευκολότερες συνθήκες από ό,τι ίσως σε άλλες χώρες	0	0	0	0	1	0
Ανετοιμότητα της ελληνικής κοινωνίας να δεχθεί τους μετανάστες	0	0	0	0	0	1
Μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας σε πόλη διαπολιτισμική	0	0	0	0	0	1

Αναφορικά με το επαγγελματικό - οικονομικό επίπεδο, οι απόψεις ποικίλουν. Υποστηρίζονται τα εξής: οι συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών είναι μεν άσχημες, αλλά, καλύτερες από τη χώρα προέλευσής τους. Οι ίδιοι, περιορίζονται σε εργασίες χαμηλού επιπέδου, πολλές φορές παράνομες, ενώ η οικονομική τους κατάσταση χαρακτηρίζεται κακή. Σταδιακά, όμως, το επαγγελματικό - οικονομικό τους επίπεδο βελτιώνεται. Η προσπάθεια εκμετάλλευσης των Ελλήνων από τη μεριά των μεταναστών δεν εκλείπει. Το τέταρτο μόνο υποκείμενο χαρακτηρίζει το οικονομικό τους επίπεδο καλό (... "αυτοί καλά περνούν").

Β. ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΠΑΓ- ΓΕΛΜΑΤΙΚΟ - ΟΙΚΟ- ΝΟΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	1ο υποκ.	2ο υποκ.	3ο υποκ.	4ο υποκ.	5ο υποκ.	6ο υποκ.
Άσχημες συνθήκες διαβίωσης αλλά καλύτερες από τη χώρα προέλευσής τους	1	0	0	0	0	0
Περιορισμός σε εργασίες χαμηλού επιπέδου	0	1	0	0	0	0
Κακή οικονομική κατάσταση	0	1	0	0	0	1
Σταδιακή βελτίωση οικονομικού - επαγγελματικού επιπέδου	0	0	1	0	1	0
Καλό επαγγελματικό - οικονομικό επίπεδο	0	0	0	1	0	0
Προσπάθεια εκμετάλλευσης των Ελλήνων	1	0	0	0	0	0

Εκμετάλλευση των μεταναστών σε θέματα εργασίας	0	0	0	0	1	0
Άσκηση παράνομων εργασιών	0	0	0	0	0	1

Όσον αφορά, το πολιτικό τους επίπεδο, αναφέρεται από ένα υποκείμενο ότι, οι πολιτικές συνθήκες είναι δύσκολες. Οι μετανάστες είναι απομονωμένοι και δεν συμμετέχουν στα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας. Γίνεται λόγος, ακόμα, για το ότι στη χώρα μας δεν καταδιώκονται, με αποτέλεσμα να συνεχίζουν την κινητοποίησή τους αλλά, αυτό ισχύει μόνο για τους πολιτικούς πρόσφυγες.

Γ. ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Δύσκολες πολιτικές συνθήκες	1	0	0	0	0	0
Είναι απομονωμένοι - έλλειψη συμμετοχής στα πολιτικά δρώμενα	1	1	0	1	0	1
Δεν καταδιώκονται	1	0	0	0	0	0
Κινητοποίηση μόνο των πολιτικών προσφύγων	0	0	1	0	0	0
Διεκδίκηση δικαιωμάτων, τόσο στη χώρα παραμονής, όσο και για τη χώρα προέλευσής τους	0	0	0	0	1	0

Πίνακας 7: Συνέπειες της μετανάστευσης

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Έγερση "φθηνών" εργατικών χεριών	1	1	1	0	0	1
Γνωριμία με τον πολιτισμό τους	1	0	0	0	0	0
Δημιουργία κοινωνικής αναστάτωσης	0	0	1	0	1	0
Αύξηση εγκληματικότητας	1	1	0	1	0	1
Επιβάρυνση της δημόσιας υγείας	1	0	0	1	0	0

Κάλυψη θέσεων εργασίας						
- αύξηση ανεργίας στην Ελλάδα	0	0	1	1	1	0
Πτώση του επιπέδου των Ελλήνων	0	0	0	1	0	0
Διάλυση οικογενειών λόγω των						
γυναικών του ανατολικού μπλόκ	0	0	0	1	0	0
Προβλήματα σε πολιτικό επίπεδο	0	0	0	0	1	0

Στον πίνακα 7, παρουσιάζονται, οι συνέπειες της μετανάστευσης. Τέσσερα υποκείμενα, αναφέρουν ως συνέπεια, την ύπαρξη φθηνών εργατικών χεριών. Ένα υποκείμενο αναφέρει τη γνωριμία με τον πολιτισμό τους ενώ δύο, τη δημιουργία κοινωνικής αναστάτωσης. Το πρώτο υποκείμενο επικεντρώνει την προσοχή του στην αύξηση της εγκληματικότητας (συμφωνία με το δεύτερο, τέταρτο και έκτο υποκείμενο) καθώς και την επιβάρυνση της δημόσιας υγείας (συμφωνία με το τέταρτο υποκείμενο). Τρία υποκείμενα κάνουν λόγο για κάλυψη των θέσεων εργασίας-αύξηση ανεργίας στην Ελλάδα ως συνέπεια της μετανάστευσης. Το τέταρτο υποκείμενο αναφέρει την πτώση του επιπέδου των Ελλήνων καθώς και τη διάλυση οικογενειών, λόγω σύναψης σχέσης των Ελλήνων με αλλοδαπές, ενώ το πέμπτο υποκείμενό μας μιλά για προβλήματα σε πολιτικό επίπεδο.

Στον πίνακα 8 περιγράφεται η διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των μεταναστών, ανάλογα με τη χώρα προέλευσης. Πιο συγκεκριμένα, πέντε από τα έξι υποκείμενα πιστεύουν ότι, η συμπεριφορά των μεταναστών διαφοροποιείται ανάλογα με το κράτος, από το οποίο προέρχονται. Επίσης, συμφωνούν στο ότι οι Αλβανοί είναι μεν πιο εργατικοί από άλλους, αλλά είναι και πιο επιθετικοί. Το πρώτο και το δεύτερο υποκείμενο αναφέρουν ότι, οι Πολωνοί, οι Σέρβοι, οι Πακιστανοί και οι Φιλιππινέζοι είναι καλύτεροι άνθρωποι, πιο ήσυχτοι και πιο έμπιστοι. Το πρώτο υποκείμενο αναφέρει, επιπρόσθετα, όπως και το τρίτο πως οι Κούρδοι, οι Πόντιοι, και οι Αφρικανοί δεν προκαλούν επεισόδια. Αντιθέτως, παλεύουν για επιβίωση. Διαφορετική είναι η άποψη που αναφέρει και πάλι το τρίτο υποκείμενο, σχετικά με τη συμπεριφορά των Βουλγάρων, Ρουμάνων και των λαών που προέρχονται από το ανατολικό μπλοκ, την οποία και χαρακτηρίζει εγκληματική. Το τέταρτο υποκείμενο, μιλά γενικά για κάποιους μετανάστες που είναι ταλαιπωρημένοι, φιλήσυχτοι και φουκαράδες. Τέλος, το έκτο υποκείμενο διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα, υποστηρίζοντας, ότι θα ήταν παρακινδυνευμένο να πούμε πως ορισμένοι μετανάστες έχουν διαφορετική συμπεριφορά από κάποιους άλλους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Διαφοροποίηση συμπεριφοράς μεταναστών ανάλογα με τη χώρα προέλευσης

ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Ύπαρξη διαφοροποιημένης συμπεριφοράς	1	1	1	1	1	0

Οι Αλβανοί: πιο εργατικοί αλλά και πιο επιθετικοί	1	1	1	0	0	0
Οι Πολωνοί, οι Σέρβοι, οι Πακιστανοί και οι Φιλιππινέζοι: καλύτεροι άνθρωποι, πιο ήσυχτοι και πιο έμπιστοι	1	1	0	0	0	0
Οι Κούρδοι, οι Πόντιοι, οι Αφρικανοί έχουν διαφορετική συμπεριφορά, παλεύουν για επιβίωση Δεν προκαλούν επεισόδια.	1	0	1	0	0	0
Οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι και όσοι προέρχονται από το ανατολικό μπλοκ έχουν εγκληματική συμπεριφορά	0	0	1	0	0	0
Μερικοί είναι ταλαιπωρημένοι άνθρωποι, φιλήσυχτοι, φουκαράδες	0	0	0	1	0	0
Οποιαδήποτε πρόβλεψη θα ήταν παρακινδυνευμένη	0	0	0	0	0	1

Παρακάτω, στον πίνακα 9, παρουσιάζεται το αν έχουν οι ερωτώμενοι προσωπική επαφή με τους μετανάστες και πόσο συχνά. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τρία από τα υποκείμενά μας έχουν καθημερινή επαφή μαζί τους λόγω δουλειάς. Το δεύτερο υποκείμενο, είχε προσωπική επαφή μόνο μία φορά (στο παρελθόν). Το έκτο υποκείμενο, ως δασκάλα της ελληνικής γλώσσας, έχει έλθει κατ' επανάληψη σε επαφή με μετανάστες. Από την άλλη μεριά, το τέταρτο υποκείμενο, δεν έχει έλθει σε στενή προσωπική επαφή, όπως αναφέρει. Περισσότερες σχέσεις έχουν ο σύζυγός της και τα παιδιά της.

Πίνακας 9: Προσωπική επαφή με μετανάστες						
ΕΠΑΦΗ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
ΜΑΖΙ ΤΟΥΣ	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.	υποκ.
Καθημερινά, λόγω δουλειάς	1	0	1	0	1	0
Μόνο μία φορά	0	1	0	0	0	0
Κατ' επανάληψη επαφή	0	0	0	0	0	1
Όχι πολύ προσωπική. Ο σύζυγος και τα παιδιά έχουν περισσότερη επαφή λόγω δουλειάς	0	0	0	1	0	0

Πίνακας 10: Συνύπαρξη με τον πολιτισμό και την κουλτούρα την μεταναστών

ΣΧΟΛΙΑ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Δυνατότητα συνύπαρξης με τον πολιτισμό τους	1	1	1	0	1	0
Γνωριμία με καινούργιες κουλτούρες-σύγκριση διαφόρων πολιτισμών	1	1	0	0	0	0
Ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων	1	1	1	0	0	0
Οι Αλβανοί δεν έχουν πολιτισμό	0	0	0	1	0	0
Οι Έλληνες γέννησαν τον πολιτισμό αλλά όσο περνά ο καιρός τον χάνουν	0	0	0	1	0	0
Όχι σωστή αντιμετώπιση από τη μεριά της ελληνικής κοινωνίας της διαφορετικότητας των μεταναστών	0	0	0	0	0	1

Ο πίνακας 10, εμφανίζει τα αποτελέσματα σχετικά, με το αν μπορούν οι Έλληνες να συνυπάρξουν με την κουλτούρα και τον πολιτισμό των μεταναστών. Αναλυτικότερα, τέσσερις ερωτώμενες, συμφωνούν με το ότι, είναι δυνατή αυτή η συνύπαρξη μέσω της οποίας γίνεται σύγκριση και ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων. Το τέταρτο μόνο υποκείμενο, υποστηρίζει ότι, οι Αλβανοί δεν έχουν πολιτισμό, ο οποίος γεννήθηκε στη Ελλάδα. Το πέμπτο υποκείμενο, αναφέρεται στη μη σωστή αντιμετώπιση από τη μεριά της ελληνικής κοινωνίας, της διαφορετικότητας των μεταναστών.

Πίνακας 11: Αναγνώριση δικαιωμάτων - υποχρεώσεων στους μετανάστες

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ-ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο	6ο
	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.	ΥΠΟΚ.
Αναγνώριση δικαιωμάτων - υποχρεώσεων	1	1	1	1	1	1
Αναγνώριση περισσότερων δικαιωμάτων από τη μεριά των Ελλήνων	1	0	0	0	0	0
Δικαίωμα εργασίας	0	1	0	0	0	0

Δικαίωμα ελεύθερης εισόδου στη χώρα	1	0	0	0	0	0
Δικαίωμα μόρφωσης	1	0	0	1	0	0
Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και ασφάλιση	1	0	0	1	0	0
Δικαίωμα ψήφου	0	0	1	0	0	0
Ίσα δικαιώματα με τους Έλληνες	0	0	1	0	1	0
Να πληρώνουν φόρους	0	1	0	0	0	0
Σεβασμό στα ήθη και έθιμα των Ελλήνων	0	1	0	1	1	0
Να μη δημιουργούν προβλήματα	0	1	0	1	0	0
Αναγνώριση περισσότερων υποχρεώσεων από ό,τι έχουν οι Έλληνες	1	0	0	0	0	0
Σεβασμό στους νόμους και στους πολίτες του κράτους - υποδοχής	1	0	0	1	1	0

Στον πίνακα 11, περιγράφονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μεταναστών. Αναφορικά με τα πρώτα, τούς αναγνωρίζονται από τα υποκείμενα, τα δικαιώματα της εργασίας, της ελεύθερης εισόδου στη χώρα μας, της μόρφωσης, της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και ασφάλισης και τέλος, το δικαίωμα ψήφου. Όσον αφορά τις υποχρεώσεις τους, τα υποκείμενα αναφέρουν ότι, οι μετανάστες θα πρέπει να πληρώνουν φόρους, να σέβονται τα ήθη και τα έθιμα των Ελλήνων, τους νόμους και τους πολίτες του κράτους - υποδοχής και γενικότερα να μη δημιουργούν προβλήματα.

Πίνακας 12: Διαφορές μεταξύ Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό και υποδοχής μεταναστών στην Ελλάδα

ΔΙΑΦΟΡΕΣ	1ο υποκ.	2ο υποκ.	3ο υποκ.	4ο υποκ.	5ο υποκ.	6ο υποκ.
Μετανάστευση για τους ίδιους λόγους	1	0	0	0	0	0
Διαφοροποίηση συμπεριφοράς ανάμεσα στους Έλληνες και τους άλλους μετανάστες	1	1	1	1	0	0
Έλλειψη σεβασμού τωρινών μεταναστών στα ήθη και έθιμα της Ελλάδας	0	1	0	0	0	0

Συνέχιση της μετανάστευσης των Ελλήνων όχι για εργασία, αλλά, για εκπαίδευση	0	0	0	0	1	0
Συμβολή για θετική στάση των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες	0	0	0	0	1	0
Διαφοροποίηση της ελληνικής υποδομής να δεχθεί μετανάστες και των υποδομών άλλων χωρών	0	0	0	0	0	1

Ο τελευταίος πίνακας, μας δίνει τις διαφορές ανάμεσα στους Έλληνες που μετανάστευαν παλαιότερα στο εξωτερικό, και, σε αυτούς που μεταναστεύουν σήμερα στην Ελλάδα. Το πρώτο υποκείμενο θεωρεί ότι, και τότε και τώρα οι άνθρωποι μεταναστεύουν για τους ίδιους λόγους (διαφωνία με το πέμπτο υποκείμενο). Τέσσερις ερωτηθείσες, διαφοροποιούν τη συμπεριφορά μεταξύ Ελλήνων και άλλων μεταναστών και πιο συγκεκριμένα, το δεύτερο υποκείμενο, σημειώνει τη διαφορά που σχετίζεται με την έλλειψη σεβασμού των τωρινών μεταναστών στα ήθη και έθιμα των Ελλήνων. Τέλος, το έκτο υποκείμενο αναφέρει ότι, οι χώρες που δέχονταν παλαιότερα τους έλληνες μετανάστες ήταν καλύτερα οργανωμένες απ' ότι η Ελλάδα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συγκεκριμένη μελέτη, αποτέλεσε μία προσπάθεια διερεύνησης των πεποιθήσεων, των γνώσεων και των στάσεων των ατόμων σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε τον τρόπο, με τον οποίο ο πληθυσμός της Ελλάδας προσλαμβάνει τους μετανάστες, έχοντας ως κριτήρια την ιδιαιτερότητα των υποκειμένων, τα βιώματά τους καθώς και τις πληροφορίες που έχουν λάβει.

Όπως η αναπαράσταση κάθε φαινομένου, έτσι και η κοινωνική αναπαράσταση της μετανάστευσης διαμορφώνεται κατά πολύ από το συμβολικό περιεχόμενο που αποδίδουμε σε αυτή. Κεντρικό στοιχείο, επομένως, της κοινωνικής αναπαράστασης της μετανάστευσης φαίνεται πως είναι, η αύξηση της εγκληματικότητας, η οποία συνδέεται με τους Αλβανούς ("και έχουν κάτι φάτσες, βρε παιδί μου!"), όπως είχαμε υποθέσει. Βάσει των απαντήσεων που δόθηκαν από τα έξι υποκείμενα, βλέπουμε την αρνητική εικόνα που έχουν σχηματίσει για τον αλβανικό λαό ("Οι μετανάστες που έχουν προέλθει από την Αλβανία είναι οι περισσότεροί τους κακούργοι. Κάνουν ποινικά κολάσιμες πράξεις", αναφέρει χαρακτηριστικά ένα από τα υποκείμενα).

Αναφέρθηκαν, επίσης, από ένα υποκείμενο, ως συνέπειες της μετανάστευσης, η χαλάρωση του θεσμού της οικογένειας, η επιβάρυνση της δημόσιας υγείας ("οικογένειες διαλύονται με τις «πεταλούδιτσες» από το ανατολικό μπλοκ. Οι άνδρες έχουν ξεμυαλιστεί με τόσες γυναίκες και οι αρρώ-

στιες έχουν γεμίσει τον τόπο") καθώς και η έκπτωση του πολιτισμικού μας επιπέδου ("Οι Αλβανοί δεν έχουν πολιτισμό. Οι Έλληνες γέννησαν τον πολιτισμό αλλά όσο περνά ο καιρός τον χάνουν").

Η υπόθεση της διαφοροποίησης της γνώμης των υποκειμένων, ανάλογα με τη χώρα προέλευσης των μεταναστών, φαίνεται να επιβεβαιώνεται, αφού εκτός από τον αρνητισμό που δείχνουν προς τους Αλβανούς, προσδίδουν, αντίθετα, θετικά στοιχεία σε άλλους λαούς, όπως είναι οι Κούρδοι, οι Φιλιππινέζοι, οι Πακιστανοί ("Οι Πακιστανοί και οι Φιλιππινέζοι είναι πιο ήσυχοι και ειρηνικοί. Οι Πολωνοί είναι πιο εργατικοί και πιο έξυπνοι", υποστηρίζει το δεύτερο υποκείμενο). Από την άλλη μεριά, ένα από τα υποκείμενα αναφέρει ότι, είναι παρακινδυνευμένη η διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των μεταναστών, ανάλογα με τη χώρα προέλευσής τους.

Ένα άλλο κεντρικό στοιχείο της αναπαράστασης για τη μετανάστευση, αποτελεί η σύνδεσή της με την κατάληψη θέσεων εργασίας σε βάρος των Ελλήνων. Θα μπορούσαμε να πούμε, όμως, ότι η συγκεκριμένη υπόθεση φαίνεται να μην επαληθεύεται πλήρως για το λόγο ότι παρ' όλο που οι περισσότεροι τούς κατηγορούν ότι "παίρνουν" τις δουλειές από τους Έλληνες, θεωρούν ότι οι τελευταίοι δε θα έκαναν εργασίες χαμηλού επιπέδου, και, έτσι χρησιμοποιούν τους μετανάστες ως φτηνά εργατικά χέρια ("Περιορίζονται σε εργασίες "χαμηλού επιπέδου", με τις οποίες δεν ασχολούνται οι Έλληνες. Αυτά τα εργατικά χέρια, αυτές οι θέσεις εργασίας θα μπορούσαν να υπάρξουν για τους γηγενείς Έλληνες, παρά το γεγονός ότι κάποιες δουλειές που καλύπτουν αυτοί, ποτέ οι Έλληνες δε θα ήθελαν να κάνουν").

Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφέρουμε ότι, αν και καταλογίζονται στους μετανάστες αρνητικά χαρακτηριστικά, θεωρείται ότι θα πρέπει να έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, όπως ακριβώς έχουν όλοι οι Έλληνες πολίτες ("Δικαιώματα και υποχρεώσεις πρέπει να έχουν, όπως ο κάθε πολίτης που ζει σε μία χώρα. Δεν μπορώ να φανταστώ διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις μεταναστών και διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις ενός Έλληνα πολίτη").

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι, τα κεντρικά στοιχεία της αναπαράστασης της μετανάστευσης, η εγκληματικότητα δηλαδή και η ανεργία των Ελλήνων, παραμένουν σταθερά. Συνολικά, οι στάσεις των ατόμων απέναντι στους μετανάστες είναι θετικές και δεκτικές, στοιχείο που διαφαίνεται από τη διάθεση των Ελλήνων να συνυπάρξουν με τον πολιτισμό και την κουλτούρα άλλων λαών ("Σίγουρα μπορούμε να συνυπάρξουμε, και είναι πολύ καλό, γιατί ξεφεύγουμε από το μονόδρομο της δικής μας κουλτούρας").

Ακόμα, και σε προσωπικό επίπεδο περιγράφεται η καθημερινή επαφή των υποκειμένων με μετανάστες ("Σχεδόν καθημερινά ερχόμαστε σε επαφή λόγω δουλειάς", αναφέρει το πρώτο υποκείμενο).

Τελειώνοντας, είναι βασικό να τονίσουμε ότι, αναγνωρίζοντας τα μεθοδολογικά προβλήματα αυτής της μελέτης και ειδικότερα την επιλογή ενός μικρού και μη αντιπροσωπευτικού δείγματος, κρίνεται απαραίτητο να διεξαχθεί μία ευρύτερη έρευνα σε ακόμη πιο μεγάλο δείγμα, με σκοπό την ενίσχυση της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Jodelet, D., Representations sociales: phenomenes, concept et theorie, in S. Moscovici (ed.), *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1984.
- Κατερέλος, Ιωάννης. (1995). *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις II, Δυναμική και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μαραγκοπούλου, Αλίκη, (1994). *Τα δικαιώματα των Μεταναστών Εργατών*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Παπαστάμου, Στάμος (1989). *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπαστάμου, Στάμος, Μανιόγλου, Άννα (επιμέλεια). (1990). *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Πουλοπούλου-Έμκε, Ήρα (1986). *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας.